

Szégyenben születő moralitásunk

A szégyent és a dehumanizációt olyan könnyen vesszük egy kalap alá, hogy már meg sem kérdőjelezzük, miért jár ennyire kéz a kézben a két jelenség. Olyan evidencia, ami fölött átsiklik az észlelésünk. Pedig ha szentelünk ennek egy kis időt, kirajzolódik, hogy a szégyen mély morális motivációnk, egy olyan belső,

A *Szégyen reprezentációi* című, az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolája által 2021 márciusában szervezett, hangsúlyosan interdiszciplináris konferencia arra vállalkozott, hogy lehetőséget teremtsen a szégyen elméleti megközelíthetőségeinek feltárására, rámutasson megjelenési formáira és helyére az aktuális kulturális–művészeti diskurzusokban, valamint bemutassa társadalmi, irodalmi és mediális reprezentációinak működését, változatait és dilemmáit. Céljául tűzte ki, hogy a szégyen-diskurzust hangsúlyosabbá tegye a különböző részdiszciplínák között, határozottabban bevonva ebbe a kultúratudomány irányában nyitott irodalomtudományos kutatást is. Az itt megjelenő válogatás a háromnapos konferencia gazdag anyagába kínál betekintést.

emberi útmutatás, mint kevés más érzelmünk vagy élményünk. A szégyen mutatja meg az egyik legtapinthatóbb módon, hogy mitől vagyunk emberek, és hogy létezik egy olyan belső morál, ami bőven túlmutat az egyszerű társas beilleszkedési törekvéseken.

Mindannyiunk számára hétköznapi élmény, hogy szégyent élünk át. És bár ezt mindenkinél más helyzetek váltják ki, van egy olyan nagyon tisztán érezhető pillanat, a szégyen megjelenésének leheletnyi ideje, amikor minden megtorpan. Az idő, az addigi cselekvésünk, a gondolataink, az egyébként meglévő evidenciák az életünkben, a szabadságunk alapvető tudása mind fennakadnak, mielőtt leterít és beborít a szégyen élménye. A szégyen kezdete mindig egyformán zajlik, embertől, helyzet-től függetlenül.

A szégyen előtt abban a születésünktől fogva ismert és alapvető létállapotban vagyunk, amikor spontán

cselekszünk, gondolataink szabadon áramolnak, saját magunkról való tudatosságunk könnyedén oszcillál a tiszta önreflexió és a magunkról való felszabadult megfélelkezés között. Észlelésünk erőlködés nélkül működik, és abban az eleve meglévő kapcsolatiságban tudjuk magunkat, ami az emberi lét állandó velejárója, hogy folyamatos kölcsönhatásban vagyunk a körülöttünk lévő világgal, része vagyunk és hatunk is rá, egyszerre vagyunk külön entitás és elválaszthatatlanul egy vele.

Amikor elindul a szégyenélmény, észlelésünk számára hirtelen ez az elemi kapcsolatiság is elérhetetlené válik. A szégyenben azt éljük meg, hogy mindentől elválasztottá válunk, tehetetlen izolációba szorulunk, miközben a külvilág égető tekintete elől nincs hová elbújnunk. Úgy kerülünk a világon kívülre, hogy mindennél tisztábban érezzük mások jelenlétét. És míg ez a másik, aki néz, aki lát, egy határokkal és körvonalakkal rendelkező, cselekvő- és ítélőképes lényként jelenik meg előttem, magamat elemeimre széttesett, szigetszerű, és egymással kapcsolatba lépni nem tudó részeként érzékelem csak.

A szégyenem élményének alapvető feltétele, hogy más is benne van a helyzetben. Lehet ez egy másik ember vagy egy elképzelt személy, fel-

sőbb hatalom, internalizált értékadó, hirtelen már nem egyedül vagyunk. Egy pillanat alatt élesen belénk hasít a tudás, hogy mások számára észlelhetőek, láthatóak, megítélhetőek és elérhetőek vagyunk. A bőrünkön érezzük ezt az elementáris emberi élményt, hogy a világhoz közünk van, és az emberek kapcsolatot létesíthetnek velünk, ha akarjuk, ha nem. Ez a tudás a felületünkre húzza az összes figyelmünket, a bőrünket érezzük, az arcunk piruló árulkodását. Ösztönösen próbálunk védekezni ez ellen a kitettség ellen, összehúzzuk magunkat, a szemünket lesütjük, de kétségbevonhatatlanul eláraszt minket az érzés, hogy nincs hová menekülni. A szégyen maga a bénultság. Megáll a test, fennakadnak a szavak. Karjainkból, lábainkból kimegy az erő. Az addig integrált, egységes, homogén én-érzet középről kifelé felbomlik, az egyetlen mozgást a heves szívverésünk és az arcunkba toلولó vér jelenti. Máskor aktív izmaink, akaratumk fő végrehajtói és vitalitásunk egyik legjobban kommunikálható jelzői most bénák. A szégyenben elveszítjük a testünk eleveenségét. Ami mozgó, élő bennünk, hirtelen megáll.

Megáll, mert valami olyan törtéNIK, amiben nem tudunk kiigazodni. Miközben a másiknak való kitettségem teljesen egyértelmű a számomra, a véleményét, ítéletét, gondolatait és hozzám fűződő viszonyát képtelen vagyok tisztán érzékelni. Szégyen-

ben elveszítem a máskor megbízható észlelésemet, és azt, ahogyan tudatosan vagy tudattalanul, de kiismertem az emberi jelzéseket. Nem értem és nem érzem azt, ami történik benne, és ezáltal a kapcsolatunkkal. Kizuhanok a kapcsolódásból, hiszen kizuhantam saját magamból is.

Nem minden találkozás okoz szégyent. Hiába lép be valaki a térbe, akár ismeretlen, nem szükségszerű, hogy a láthatóságom, a másíknak való kitettségem tapasztalata szégyent hordozzon magában. A szégyen akkor születik meg, amikor ez az interakció azzal fenyeget, hogy a másik kilép a kapcsolatból, mert elítél, undorodik, megvet, méltatlannak tart.

Egy szeretetteljes, biztóságot adó tekintetben tükrözödni az egyik leggyönyörűbb emberi élményünk. Ezzel szemben kiismerhetetlen tekintetek tüzében a világban való helyünk kérdőjelezödik meg bennünk, a létjogosultság máskor teljesen egyértelmű érzése szertefoszlik. A szégyenben elszakadunk a világtól úgy, hogy közben a gyengeségeinkben és sérülékenységünkben látnak, láthatnak minket mások. Külső szemek fényében úszunk, de olyan szemekében, akikre nem lehet ránézni, akik tekintete zárt vagy ítélezö, akik pillantásával nem lehet kapcsolödni. A szégyen az emberi mivoltunkban való megsemmisülés élménye.

Egy olyan tapasztalás, ami mindig meglepetés-szerűen érkezik. Nem

számítunk rá előre, még ha ismétlödó eseményekről van is szó, kell hogy legyen új eleme. Amíg ez nincs, inkább haragszunk, félünk, remélünk, figyelünk, de nem szégyenkezünk. A szégyent megelőzö pillanat egy meghökkenés. Egy fennakadó levegö. A bénultság előtti megtorpanás. Akkor élek át szégyent, amikor nem tudom értelmezni a kapcsolati helyzetet. Nem lehet elhelyezni magamban azt, hogy valaki hirtelen rám szólt, haragszik egy spontán és ártatlan tettemért, vagy éppen visszaél a hatalmi helyzetével, és kényszerít valamire. Szégyent élek meg, mert nincs a testemben és lelkemben helye annak, ami történik. Lefagyva, bénultan, szétesve, egyedül. Mások tekintete előtt átlátszón, de a kapcsolatból mégis kiesve, nem értem, hogy mi zajlik.

Olyan sokféle módon tudunk nem érteni. Ahogy egy két éves még csak tanulja, hogy pusztá kedvtelésből nem szörhat homokot mások fejére, úgy egy felnőttet is meglepetésként érheti, ha valamiféle viselkedése miatt valamilyen kapcsolata meginog. Ami ilyen módon ismeretlen, könnyen fenyegetövé válik, és amíg nincs a másik oldalról jelzés arról, hogy a kapcsolat mindenféle érzelmek ellenére stabil, addig könnyű belefagyni a szégyen állapotába. Abba az állapotba, ahol minden szük és mozdulatlan, és ahonnan tehetetlenül várjuk, hogy végre valakinek a

kezét érezhessük, hogy újrapcsolódhassunk. Mert ha van esély ezt megélni, a szégyen a tanulás egy fázisává válik, és az emberi élmények egyik színfoltjaként építi az életünket.

Van azonban a szégyen élmények kialakulásának egy olyan oldala is, amit nem lehet pusztán tanulási lépcsőként értékelni. Amikor nem azért alakul ki szégyen, mert még nem ismerem a normákat vagy a másik személyt. Van egy olyan rétegünk, ami-ben azért áraszt el minket a szégyen, mert egyszerűen nem tudjuk elhinni azt, ami a kapcsolódásban történik. Amikor olyan mértékben abszurd események zajlanak, hogy gondolatok és élmények szintjén is képtelenek vagyunk befogadni, felmérni a helyzetet, reagálni rá vagy elmozdulni belőle. Amikor a bénultságot nem pusztán az okozza, hogy egy újszerű élménnyel találkozom, hanem az is, hogy megrökönyödöm, hogy valahonnan mélyről egy védekező ellenállás születik bennem, mert nem bírom elhinni a tapasztalásom valódiságát. Nincs helye bennem annak, amit a másikkal való kapcsolatban megélek.

A megszegés eszközeiben ez a legaljasabb. Ilyenkor pusztán azért lehet elérni, hogy valaki szégyent éljen át, mert saját belső morális értékrendjébe semmilyen módon

nem illeszthető be a lezajló kapcsolati esemény. Nem elhelyezhető magunkban az az élmény, hogy valaki a hatalmát gyakorolva lelki vagy testi erőszaknak vet alá minket, hogy kirekeszt vagy önkényesen rendelkezik a sorsunkról. Elszégyellem magam, mert nem értem, hogy ez megtörténik, lebénulok a döbbenettől. Minél abszurdabb a történet, annál inkább kifordít emberi mivoltomból. Annál jobban megszegyenülök. Annál erősebb a kirekesztettség érzésem, annál inkább izolálódok a világtól, hiszen ilyenek még nem ismertem. Ennek nem vagyok a részese.

A szégyen mozdulatlan. Ha már jönnek könnyek, jön harag, félelem, hang, akkor már elindult egy belső aktivitás. Ha szétesett énem annyira újra összeállt, hogy a gondolataim megformálódnak és képesek követni egymást, ha elindul bennem egy belső gesztus, hogy hogyan meneküljek vagy hogyan vágjak vissza, ott már nem kérdőjeleződik meg bennem zsigeri szinten saját létem, önállóságom, képességem. De ezelőtt, a gondolatok és mozdulatok feléledése előtt a szégyen néma, fagyott.

Akkor is, ha elszenvetője vagyok a megszegésnek, ha tanúja, és akkor is, ha elkövetője. Amíg van bennem emberség, a szégyenem által érzékelem, hogy mi helyes és mi nem, hogy mi elfogadható módja a kapcsolódásnak és mi nem. Amíg van bennem emberség, a szégyenem

iránytű, világítótorony, belső istenség. Ahhoz, hogy borzalmakat hajtsak végre, le kell törni.

A székenben az a legelbűvölőbb, hogy mennyire elviselhetetlen.

Úgyhogy amikor az emberi moralitás ellen cselekszünk, elkezdjük szisztematikusan leépíteni magunkban ezt a jelzőrendszert. Nem emberszámba venni valakit, mert ha emberként érzékelném, sorozatos szégyenélményeket hozna, sokszor védekezés a túlélés érdekében, vagy annak érdekében, hogy az ember cselekvőképes maradjon szörnyűségek elkövetésére is. Ilyenkor csak akkor menekülhetünk meg a saját szégyenünk elől, ha a másikat száműzzük a kapcsolatból és az újrapcsolódás lehetőségéből, ezzel bezárva őt a szégyenbe, ezzel elembertelenítve őt. Annak érdekében, hogy a saját szégyenemmel ne kelljen szembenéznem, hiszen abban az izoláltságot és a világból való kirekesztettséget élném át, a másikat szégyenítem meg. Közben lassan, szisztematikusan lehasogatva a saját szégyenemet, elvágom magamat is a világba ágyazottság érzésétől. Abéli félelmemben, hogy a szégyen élménye által magamra maradok és lebénulok, lemondok az emberi kapcsolódásról. Magamat és a másikat is dehumanizálom, az előbbi rejtve, belülről rohasztva történik, utóbbi sokszor ideológiákon és társas értékek álcáján keresztül.

Amíg képesek vagyunk szegényt érezni, valami nagyon elemi emberi rétegünk még működik. Ha ezt elhallgattatjuk, egy olyan erő-től vonjuk meg magunkat, ami az emberségünk egyik alapját képezi. Ha ezt más kárára tesszük, őt is elembertelenedésbe taszítjuk, hiszen a folyamatos szégyen elől az ő lelke is menekül, adott esetben azonosulva a dehumanizált képpel, a rákényszerített érdektelenséggel és értéktelenséggel. Egy idő után egyszerűbb úgy újraépíteni magunkat, mint akik megérdemlik a megszegyenítést, mert akkor jobban értjük az elkövető viselkedését. Ha értjük, kiszámíthatóbbnak éljük meg a tetteit, és a meglepetéssel járó szégyen ritkábban tör ránk.

A szégyen ettől a működéstől végtelenül morális. És emiatt a réteg miatt van okunk a végsőkig bízakodónak lenni. Mert a szégyen nem adja könnyen magát. Valahol mélyen még sokáig fűti a szégyen végetérésének vágya. Minél inkább szégyenkezem, annál jobban érzem, hogy valami nem stimmel, ami mélyíti a szégyenkezésemet, amitől felerősödik a vágy bennem, hogy megszűnjön. Ha nem romboltuk le magunkban (vagy mások bennünk) ezeket az alapvető irányjelzőket, a mód, ahogyan el akarjuk kerülni a szegényt, motiváció lehet arra,

hogy újra kapcsolatba lépünk azzal, ami emberi bennünk. Hogy azáltal lépünk ki a szegyenből, hogy megengedjük, hogy az eleve meglévő kapcsolatiságunkban érzékeljük magunkat. Olyan lényekként, akik kapcsolatban vannak az őket körülvevő emberekkel és a világgal is. Emberek, akik időnként kiszolgáltatottak egymásnak, félelemre és öröme is képesek, akiknek bizonyos mértékű szabadsága és önállósága megkérdőjelezhetetlen. Emberek, akik együttéreznek és gyászolnak és megbocsátanak, akik megosztanak egymással örömet és bánatot és kétségeket.

Az egyik leghatalmasabb emberi vágy a kapcsolatvesztés utáni újrakapcsolódásé. Kapcsolódni akarunk a földdel a talpunk alatt, a testünkkel, a lélegzetünkkel, az izmainkban rejlő aktivitással, a hangjainkkal, szavainkkal és másokkal. Kapcsolódni akar Ádám és Éva a Teremtőhöz. Egy váratlan, megdöbbentő, korábban elképzelhetetlen kapcsolati tapasztalat után a szegyen által motivált moralitás válik irányjelzővé. A helyreállítás azokon az értékeken keresztül valósulhat meg, amiket az emberségünk alapjának tekintünk.

A szegyen az újrakapcsolódás lehetősége. Bármelyik oldalon legyünk is, akik megéljük, okozzuk vagy csak tanúi vagyunk, a szegyenből való kilépés a bénultság feloldásával kezdődik. Ennek alapja pedig önmagunk

és a másik létjogosultságának feltétel nélküli elismerése. Hogy a világ részesei, átélői és alakítói vagyunk mind.

Ha a mindent elárasztó szegyen elkezd felszakadozni, felsejlenek a tisztább, egyértelműbb érzelmeink is. Akár félelem, harag vagy a kötődés öröme tör ránk, a bénult állapotból elindul egy aktivitás. Az észlelésünk kitisztul, a gondolataink kiélesednek, a mozdulataink végigfutnak. A testünk újra a sajátunk.

A szegyenből egyedül kitörni nem lehet. Csak kapcsolódáson át vezet az út, olyan társas tapasztalatokon keresztül, amiknek alapját morális emberi értékek képezik, tehát nem megszegényítőek. A szegyenből való felszabadulásra mindig van tér. Ha van valaki, aki képes ember maradni embertelen körülmények közt. Ha van valaki, aki felé biztonsággal kereshetjük az újrakapcsolódást. Ha van valaki, aki úgy lát minket, hogy tekintetében nem megbotlik a bennünk futó élet, hanem megerősödik.

A szegyenben annyira fájó az üresség, amit a relációinkból való kieséstől átélünk, hogy élesen, egyértelműen kikristályosodva jelenik meg bennünk a vágy mindarra, ami a létünk értelmét és örömét adja.

A szegyen a miénk. Bánjunk jól vele.